

PALEOECONOMIC RECONSTRUCTION OF THE STEPPE HUNTERS' SOCIETY

The existence of landscape-climatic zones in Europe was responsible for a hunting specialization of the population and a certain cultural differentiation of the inhabitants in each of the zones. At the end of the Paleolithic and the Mesolithic periods seven models of an economy adaptation or economic-cultural types were formed in there. They were the followings: mammothhunters, reindeer-hunters, mounting periglacial hunters, forest hunters, mountain forest hunters, hunters and fishers of the river banks, steppe hunters.

The model of economy adaptation of the steppe hunters had been formed in the Ukrainian Steppe in the glacial maximum, about 20000 years ago (Amvrosiivka, Anetovka II). This type of the prehistoric economy spread out to the East of the steppe zone and in the end of the Paleolith reached the Siberian Steppe. On the border of the Pleistocene and the Holocene it spread out in the American Prairies.

The steppe model of a hunting economy had three development stages in the Ukrainian steppes. From the moment of formation up to the Final Paleolith (20 000 - 13 000 years ago) it existed in a form of the specialized bison hunters. In the Final Paleolith (13 000-10 000 years ago) it transformed into the economy of horse hunters.

About 10 000 years ago the cold periglacial Pontic steppes were changed for the Early-Holocene steppes with more mild climate, more developed forest impregnation, where the Pleistocene bison and horses were superseded by aurochs, tarpans and saigas. Thus, at the verge of the Pleistocene and the Holocene the transition of the Late Paleolithic model of a steppe economy to the Early Holocene stage of its development was defined in the Pontic steppes.

In the Northern Pontic Areas the steppe-hunters' adaptation model existed till the Neolith. In the prairies of Northern America it was up to the 19 century. This makes it possible to reconstruct the mode of life of the Final Paleolithic and Mesolithic hunters in the Northern Pontic Areas not only on the basis of archaeological data, but also using ethnographic ones.

МИСТЕЦТВО ТА СВІТОГЛЯД ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ ЛЮДИНИ (за матеріалами України)

М. І. Гладких, В. Н. Станко

На археологічних джерелах України розглядаються «матріархальний» та «патріархальний» варіанти світогляду первісного суспільства пізньопалеолітичного часу.

З усіх видів культури в ранньопервісному суспільстві найбільшого розвитку набуло образотворче мистецтво. Принаймні, воно краще збереглося в археологічних джерелах. Різні прояви цього виду творчості, його матеріальні зразки одержали узагальнене визначення «палеолітичне мистецтво». Хронологічно воно пов'язане з пізнім палеолітом, часом існування людини сучасного фізичного типу — Homo Sapiens. Протягом пізнього палеоліту простежується поступовий розвиток палеолітичного мистецтва від найпростіших зразків. З усіх видів давньої людини мабуть тільки Homo Sapiens був здатен до абстрактного, символічного і з часом естетичного відображення навколишнього середовища. У той же час, найбільш ранні прояви палеолітичного мистецтва датуються раннім палеолітом. Це лопатка мамонта з гравіюванням з Молодово I, контурне зооморфне зображення на трубчастій кістці з Пронятина (Подністров'я), ряд зарубіжних фактів. Імовірно, їх поява була пов'язана з

© М. І. ГЛАДКИХ, В. Н. СТАНКО, 1996

архаїчними формами Homo Sapiens, відомими в ранньому палеоліті і синхронними неандертальцям¹.

Знахідки зразків палеолітичного мистецтва в Україні пов'язані переважно з північною перегляціальною зоною. За технікою виконання вони поділяються на скульптуру, барельєф, гравіювання, живопис.

Стилізовані статуетки без облич з Мізіна, Добранічівки, Межиріч мають ознаки жіночої статури або знаки-символи: кути вершиною донизу; трикутники, інколи заштриховані, які вказують на статеву приналежність. На противагу ним пласке антропоморфне зображення людини з бивня мамонта, на якому позначені очі і рот, без статевих ознак, можливо, є чоловічим.

Найбільшу кількість жіночих зображень з бивня мамонта (близько 20) знайдено в Мізині². Майже всі фігури мають розміри 5—10 см, але трапляються екземпляри по 2,3—14,15 см. Статуетки різного розміру можливо відбивають вікову структуру жінок общини: дівчата-жінки — літні господині, хранительки дому. Об'ємні стилізовані орнаментовані скульптурки мають двочасну композицію, в якій відображено тулуб та гіпертрофовані форми тазу. Інші типи фігурок, навпаки, відрізняються перебільшено високим торсом порівняно з тазом.

На деяких скульптурках технікою гравіювання позначені, крім статевої ознаки, груди та руки. Руки розміщені на череві під грудями, що відповідає скульптурному канону відомих натуралістичних «венер» палеоліту. На інших ділянках поверхні скульптур орнаментальні композиції складаються з кутів, зигзагу, ромба, меандра, прямих ліній.

В Межирічах відомо п'ять зображень людини, виготовлених з бивня. Два з них мають вигляд плескатих лопаткоподібних зображень висотою близько 7 і 14 см. Вони мають статевої ознаки у вигляді кута та трикутника і таким чином надійно визначаються як жіночі зображення. Два інших лопаткоподібних вироби менш виразні і мають «жіночий» орнамент (зигзаг, хвиляста лінія). Віднести їх до жіночої скульптури можна умовно. П'ята, ймовірно, чоловіча фігура 7 см заввишки описана вище.

Дві об'ємні статуетки з Добранічівки відрізняються матеріалом. Одна, 9 см заввишки, зроблена з бурштину; друга, менша за розміром, — з пісковика. За формою ці фігурки нагадують мізинські, але вони неорнаментовані.

Схематична об'ємна статуетка жінки (?) знайдена також в третьому культурному шарі Молодово V. Вона близько 9 см заввишки. Виготовлена з мергелю. Дослідник пам'ятки вбачав в ній фігуру в одязі з капюшоном³.

У техніці барельєфа виконане зображення людини на «жезлі» з 7 шару Молодово V. Рельєфно показана однонога фігура без рук (13,5×2,7 см) з похилими плечима. На обличчі позначені очі, ніс і рот, на голові — волосся. На бокових поверхнях жезлу ритмічні паралельні нарізки. Другий «жезл» з цього місцезнаходження зроблено у вигляді зооморфного образу.

На стоянці Муралівка знайдено гравіюване зображення людини висотою 8 см. Воно прокреслене впевненими чіткими і глибокими (до 1 мм) лініями на поверхні лошила з пластини рогу оленя. Добре розрізняються корпус і ноги. Біля ніг по краях лошила нанесені поперечні нарізки. В заглиблених лініях простежується червона вохра.

Гравіювання використовувалось головним чином при оформленні орнаментальних композицій, часто дуже складних.

Широко відомий мізинський браслет з бивня, багато орнаментований зигзагами і меандром. Стосовно генетичних коренів мізинського зигзагоподібного та меандрового орнаменту висловлено дві влучних гіпотези В. І. Бібікової⁴ та П. Й. Борисковського⁵, які вбачали можливість пошуку його виникнення в малюнку поперечного зрізу бивня мамонта або поверхні деяких видів мушель, в тому числі викопних з басейну Дніпра.

Надзвичайно цікаву знахідку зроблено В. В. Хвойком на Кирилівському поселенні за 120 м від основного розкопу в невеличкій групі культурних решток. Йдеться про кінцеву частину бивня мамонта довжиною 30 см з складним гравіюваним зображенням. Частина зображення знищена в давнину, під час загострення кінця бивня, яким працювали як плішню або кайлом.

Складні гравіювані композиції з заштрихованих полів, зигзагів, хвиля-

стих ліній, рахівних лінійок та драбинок дехто з дослідників вважає зображенням води, черепахи, голови мамонта та голови птаха, можливо лелеки або журавля. Л. А. Яковлева оцінює сюжет як відображення трьох сфер природи, яка оточувала первісну людину: земної — повітряної — водної⁶.

Не менш складний сюжет вигравійовано на уламку бивня з Межиріч. Одні дослідники трактують його як зображення чотирьох жител поселення⁷, інші — запис наслідків спостережень за зміною сезонів та місячних циклів⁸.

Велику групу стилізованих зображень кінця пізнього палеоліту або мезоліту визначив В. М. Даниленко на конкреціях пісковика з відомої пам'ятки первісної культури Кам'яна Могила в Запорізькій області. Ці гравійовані камені дослідник визначив як чурінги, в яких за уявленнями давньої людини вміщувались душі людей⁹.

Розвиток живопису палеолітичного часу в Україні йшов іншим шляхом, на відміну від тих регіонів, де зафіксовані кращі зразки поліхромного мистецтва палеоліту. Використання фарби набуло значного поширення, але живопис, як і гравіювання, носив, головним чином, орнаментальний характер.

Яскраві зразки орнаментального живопису зафіксовані в Мізині, де в одному з жител знайдено компактну групу кісток мамонта (лопатка, дві нижні щелепи, стегнова, тазова, уламок лобної частини черепа), розписані червоною вохрою. Основні елементи розпису: хвиляста лінія, зигзаг, кут, паралельні прямі та похилі лінії.

Близькою технікою виконано стилізоване зображення вогню (багаття) на черепі мамонта поблизу входу в перше Межиріцьке житло.

Крім вохри різних відтінків, від темно-вишневого до світло-рожевого та жовтого, використовувались також чорна (окис марганцю, або сажа) та біла (мергель) фарби.

Чорним кольором пофарбовані в Мізині деякі скульптурки і браслет¹⁰.

На палеолітичних поселеннях знайдені інструменти для розтирання фарби (пести, тертушки) та своєрідні «олівці» — брусочки та багатогранники вохри, які були огранені в процесі розтирання та використання.

Так званий настінний живопис знайдено лише в одному місці. Це Баламутівська печера на правому березі Дністра в Чернівецькій обл. На стінах цієї карстової печери було відкрито близько 60 груп стилізованих монохромних малюнків, зроблених сажею. Розміри зображень невеликі — до 25 см. Розрізняються три групи сюжетів: антропоморфні зображення, зооморфні, лінійно-геометричні. Впізнаються образи рогатих людей з піднесеними руками, зображення лучників. Дослідник печери датував малюнки епіпалеолітичним часом¹¹.

За аналогією з класифікацією сучасної народної творчості в палеоліті можна відзначити також прикладне мистецтво. Це, перш за все, різноманітні прикраси: намисто, підвіски, браслети, діадеми і т. ін. Браслети з бивня мамонта, в тому числі такі, які складаються з кількох пластин, так звані шумові, відомі з Мізина. Намисто виготовлялось з кістки, бурштину та мушель. Поширені були й підвіски та намисто з зубів. Цікаві підвіски з бивня мамонта, які імітують атрофовані ікла північного оленя¹². На багатьох пам'ятках зустрічаються просвердлені викопні морські мушлі, які походять з давніх відкладів Півдня України і узбережжя Чорного моря: Мізин (Десна); Кайстрова Балка, Дубова Балка, Осокорівка (Надпоріжжя); Амвросіївка (Донбас); Сюрень I (Крим); Молодово V (Подністров'я). Значна кількість знарядь праці та побутові предмети з кістки, бивня та рогу орнаментовані гравіюванням. На деяких поселеннях простежується виготовлення кістяних прикрас, зокрема розчленування щелеп хижаків та вирізання зубів (четвертий господарсько-побутовий комплекс Межиріч).

В останні роки з'явилися джерела, які дозволяють обґрунтувати появу в пізньопалеолітичний час архітектури, яку можна розглядати в контексті мистецтва первісної людини. Архітектурне мистецтво простежується в матеріалах четвертого житла на поселенні Межиріч.

Залишки житла являють собою овальне скупчення кісток мамонтів розміром 5,8×4,6 м. Довга вісь скупчення орієнтована з заходу на схід. Висота скупчення 0,6 м над рівнем давньої поверхні.

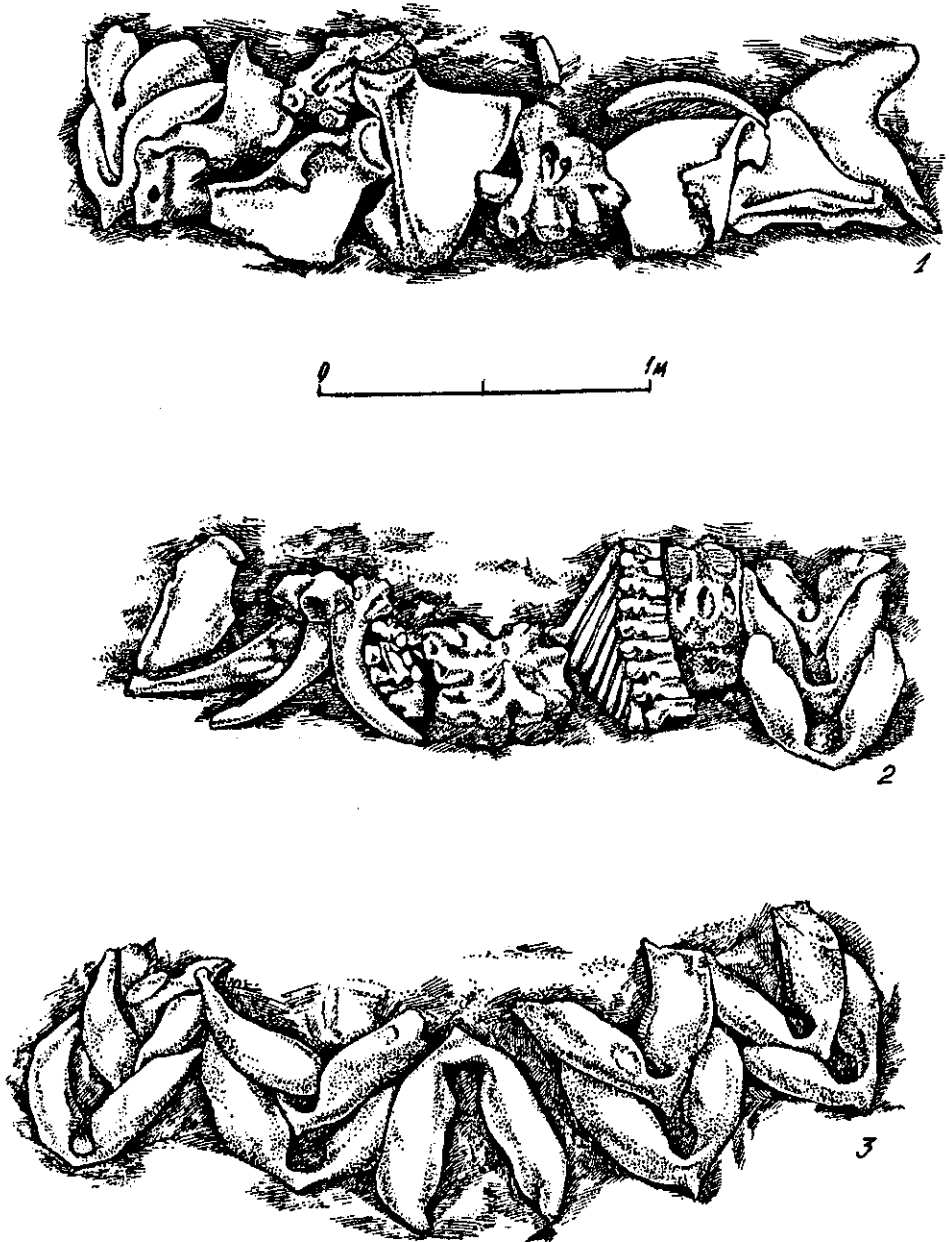

Рис. 1. Архітектурні деталі четвертого житла з поселення Межиріч.

Нова споруда відрізняється від попередніх характером зовнішньої обкладки стін житла. У першому житлі зовнішня обкладка складалась головним чином з нижніх щелеп, які вкладались одна в одну і утворювали своєрідні колонки. Зовнішні боки другого житла обкладені виключно трубчастими кістками. В залишках третього житла привертає до себе увагу група трубчастих кісток, які розміщені трьома концентричними дугами в північному секторі споруди¹³.

У зовнішній обкладці нового житла є черепи, нижні щелепи, трубчасті та плоскі кістки (лопатки, тазові). У цій споруді начебто представлені всі елементи конструкції попередніх жител.

Найбільш характерною рисою четвертого житла є чітка симетрія і ритміка в розташуванні кісток зовнішньої обкладки. Ефектну симетричну групу скла-

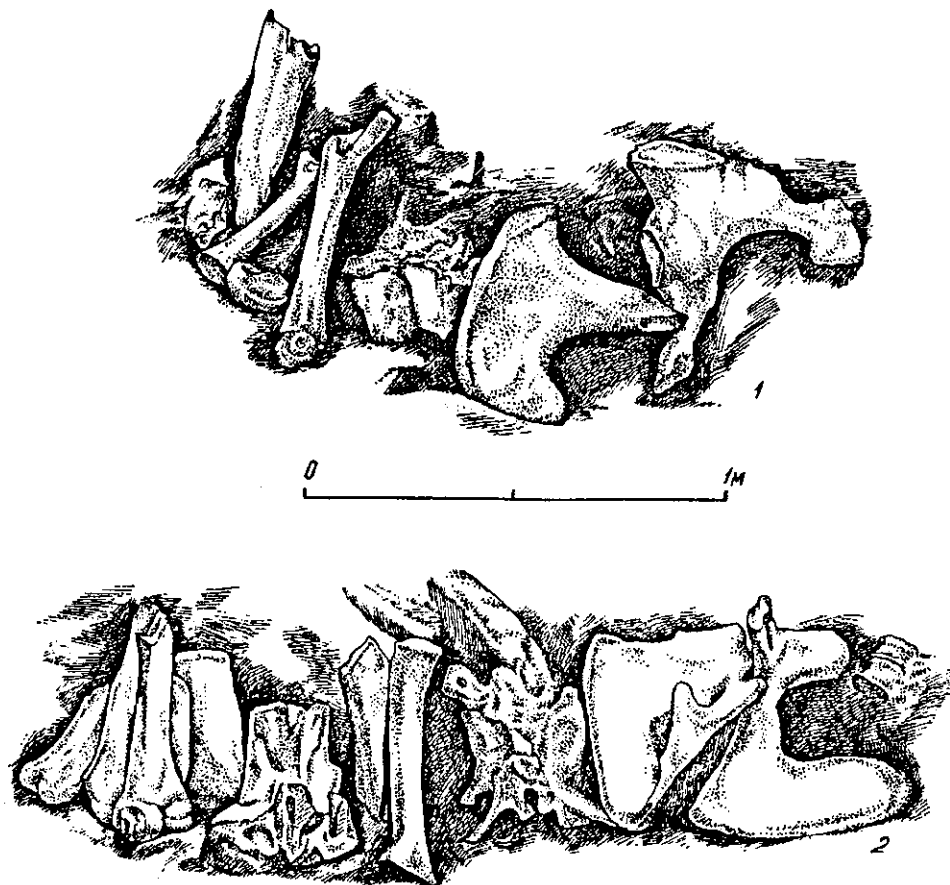

Рис. 2. Архітектурні деталі четвертого житла поселення Межиріч.

дають нижні щелепи з західного боку споруди (рис. 1, 3). У центрі групи велика нижня щелепа, поставлена підборіддям догори. Праворуч і ліворуч від неї — по дві колонки нижніх щелеп, вставлених одна в одну підборіддям донизу. Ліворуч по три щелепи в колонці, праворуч — по дві.

Праворуч від цієї групи (з південно-західного боку споруди) розташована друга симетрична композиція, центром якої є череп молодого мамонта, встановлений бивнями догори (рис. 1, 1). Ліворуч та праворуч від нього послідовно розташовані: лопатка — лопатка — тазова. У цій групі добре простежується послідовність вкладення кісток — справа на ліво, проти годинникової стрілки таким чином, що кожна наступна кістка частково перекриває попередні.

Ліворуч від симетричної групи нижніх щелеп з північно-західного боку споруди розташована ритмічна група кісток, яка складається з: черепа — колонки хребців — черепа — колонки хребців — черепа (рис. 1, 2).

Симетрія в розташуванні кісток зовнішньої обкладки виявляється не тільки в межах окремих ділянок периметра споруди, але і по всьому колу, коли однакові групи кісток розташовуються на протилежних боках споруди та протистоять одна одній. Так, у східній половині скупчення досліджено дві протилежних групи трубчастих кісток. Вони розташовані близько лінії північ-південь. При цьому, праворуч від кожної з груп трубчастих кісток послідовно розташовані череп і дві плоских кістки (рис. 2).

За 1,2—1,7 м від споруди по лінії схід-захід в горизонтальній площині лежать два великих бивні, повернуті опуклими частинами в бік житла. Обидва вони пов'язані з крайніми ділянками господарських ям.

Основні напрямки дослідження жител «з кісток мамонтів» спрямовувались досі на вивчення функцій кісток як будівельного матеріалу, для чого пропо-

нувались графічні, макетні і натуральні реконструкції з метою з'ясування місць первинного розташування окремих кісток у стінах або на покрівлі споруди. У даному випадку привертають увагу симетричні та ритмічні групи кісток, зафіксовані в її конструкції. Значення ритміки та симетрії мабуть розрізняється залежно від місця розташування окремих груп кісток. Можливі культові та світоглядні аспекти використання четвертого межиріцького житла. Це потребує окремого вивчення. На даному етапі можна констатувати естетичні аспекти використання залишків мисливської здоби в будівельній діяльності палеолітичної людини. Ритмічне та симетричне розташування кісток у зовнішній обкладці житла не пов'язане з опорною, покривною або іншими функціями кісток як будівельного матеріалу, але це напевно свідчить про архітектурну фантазію стародавньої людини та її естетичні смаки. Кано́ни класичної архітектури передбачають, що кожна споруда має відповідати трьом вимогам: користь, міцність, краса. Досі основним напрямком вивчення палеолітичних споруд був аналіз утилітарних та інженерних аспектів. Тепер можна говорити також про естетичні аспекти в будівельній діяльності палеолітичної людини та виникнення архітектури в пізньому палеоліті.

З палеолітичними житлами пов'язано також вивчення музичної творчості людини. Широко відома інтерпретація С. М. Бібіковим одного з жител мізинського поселення, дослідженого І. Г. Шовкоплясом, у вигляді дому, який було пристосовано до культових дій¹⁴. У ньому зберігались згадані кістки мамонта, розписані червоною вохрою, які використовувались як ударні музичні інструменти, а також атрибут ритуальних танців — шумовий браслет. У цьому житлі було знайдено також велику кількість вохри — звичайного компонента культу стародавньої людини. Колективні обрядові дії палеолітичної людини мали синкретичний характер: природньо об'єднували пантоміму, танок, спів, музику.

Мізинський ансамбль — не поодинокі свідчення музичного мистецтва стародавньої людини. У Подністров'ї на поселеннях Молодово I і V, Атаки I знайдені кістяні та рогові флейти.

Житла з кісток мамонтів надають свідчення також для уточнення картини всесвіту в уявленні стародавньої людини. Як вже зазначалось, положення двох груп трубчастих кісток у четвертому межиріцькому житлі відповідає лінії північ-південь. Лінія захід-схід фіксується двома великими бивнями, які розташовані за межами житла в горизонтальній площині і звернені опуклими сторонами до споруди. Відповідно, споруда має чітку просторову орієнтацію за сторонами світу. Існує думка, що уявлення про чотири сторони світу сформувалося тільки у землеробів енеолітичної доби (трипільців), де «число чотири займало дуже важливе місце в трипільському орнаменті, але не стільки саме по собі, скільки в якості визначення чотирьох напрямків»¹⁵. У той же час, як свідчать пам'ятки палеолітичного мистецтва, число чотири як складова частина семирічного рахунку (3+4), відоме людині вже з пізнього палеоліту¹⁶. Чітке орієнтування четвертого межиріцького житла переконливо свідчить про знання палеолітичною людиною сторін світу, що природньо і необхідно для просторового орієнтування мисливців-збирачів, які були змушені систематично здійснювати маршрутні походи в районі свого мешкання в силу специфіки своєї господарської діяльності. Формування уявлень про чотири сторони світу, на думку О. П. Окладнікова¹⁷, належить ще до мустьєрської епохи.

Просторове орієнтування, природньо, передбачає усвідомлення порядку руху основних небесних тіл та прийомів підрахунку часу. Цій темі присвячено чимало розробок. Більшість суджень збігаються в тому, що палеолітична людина користувалась місячним і сонячним календарями та володіла прийомами їх запису¹⁸. На території України про це свідчить згадана вище реконструкція О. Маршака складного гравірованого сюжету на уламку бивня мамонта з Межиріччя та обидва браслети з Мізина. Числова формула гравірувань цих браслетів відбиває місячний та місячно-сонячний календар¹⁹.

Значно частіше зустрічаються прості зразки «рахівних лінійок». До їх числа належать два уламки бивня з нижнього шару Кирилівського поселення, знайдені В. В. Хвойкою. На одному з них, довжиною 20 і товщиною в серед-

ньому 1,5 см, прокреслена лінія, від якої під прямим кутом відходять три поперечних коротких рисочки, що разом нагадує лінійку. На другому уламку, довжиною 21 і 6 см у перетині, нарізані дві майже паралельні лінії довжиною 7 і 7,4 см. Від однієї з ліній в напрямку другої відходять дев'ять поперечних штрихів, утворюючи в сукупності візерунок, який нагадує драбину. Схожий на них уламок бивня мамонта з «рахівною лінійкою» знайдено в Гінцях. Тут групи коротких рисочок розділені довгими. В Сюрені (Крим) фрагмент ребра благородного оленя орнаментовано кількома зігнутими лініями та чотирма рядами коротких ритмічно розташованих насічок. Кількість подібних прикладів можна збільшити. Ритміка насічок утворює стабільні групи по три, чотири, п'ять одиниць і суми з різних комбінацій цих цифр. Простежується, зокрема, семирічна система рахунку (3+4) як чверть місячного циклу.

Однією з найскладніших проблем первісної історії є реконструкція світогляду апологітейних суспільств. Традиційно цей розділ духовної культури давньої людини вивчався за відповідними матеріалами синполітейних суспільств, у той час як археологічні джерела залучалися лише для ілюстрації створених моделей. В принципі, етнологія надає достовірні відповідності матеріальних проявів обряду певним ідеологічним уявленням. У той же час, як свідчить досвід, залучення етнологічних аналогій завжди здійснюється на користь гіпотетичних реконструкцій, що не робить їх більш переконливими. На жаль, археологічні джерела з цієї проблеми вкрай фрагментарні та неоднозначні. Крім того, різні форми стародавнього світогляду можуть збігатися в матеріальних проявах. У зв'язку з цим, під час реконструкцій обрядових церемоній первісних суспільств особливого значення набуває контекст археологічних фактів.

Первісні світоглядні культури на палеолітичному етапі їх розвитку, ще не чітко відокремлюються від повсякденного життя общини. Культурні місця, відокремлені від поселень, ще не набули такого значного поширення, але культурні ділянки на поселеннях простежуються. Це стосується перш за все південної зони.

Цікавий комплекс, пов'язаний з обрядово-театралізованими мисливськими святами, які відбивають світосприйняття первісної людини, досліджено на пізньопалеолітичному поселенні Анетівка-2. Досліджена частина поселення (понад 1500 м²) поділяється на два структурно відмінні блоки: суцільне макроскупчення кременю і фауни зі значною кількістю кістяних виробів (близько 500 м²) в східній частині поселення та майданчик в західній частині, на якому вивчено близько 40 відокремлених мікроскупчень. Вивчення структури та вмісту мікроскупчень свідчить про те, що в період функціонування поселення вони були місцями білування туш бізонів.

На південній околиці макроскупчення виявлено коло з дев'яти щелеп бізона, інтенсивно пофарбованих яскраво-червоною вохрою. Площа кола та суміжна з нею з північного боку ділянка макроскупчення були інтенсивно насичені кістками, крем'яними виробами, фауністичними рештками. На відстані 1 м на північ від кола лежав череп бізона, пофарбований вохрою. Між черепом і колом у завалі кісток знайдено чотири лопатки бізона. За 1 м на південний схід і 1,5 м на схід від кола знайдено ще три пофарбованих вохрою черепи бізона. Перші два лежали впритул один до одного, останній був сильно зруйнований і пофарбований менш інтенсивно. Між цими черепами і колом серед уламків кісток розміщувались лопатки і великі трубчасті кістки бізонів. За 3 м на північний схід від кола, в брекчії з кісток і кременів, знайдено череп молодого жінки (15—17 років) без наявних слідів поховання. Інших кісток людини на поселенні не було знайдено.

Відносно відокремлений комплекс з трьох не дуже пофарбованих черепів бізонів, розташованих півколом на відстані 0,5 м один від одного, і за 5 м на південний схід від кола. Поодинокий череп бізона, інтенсивно пофарбований та «замитий» кременем і дрібними уламками кісток, розчищено за 9 м на північний захід від кола в межах макроскупчення. Уламки потрошених черепних коробок, щелеп, окремих зубів та інших частин черепів бізонів були знайдені майже в усіх мікроскупченнях, але вони тут не були пофарбовані.

Не пофарбовані уламки черепів, щелеп та зуби були знайдені в великій кількості також в брекчіях східного скупчення.

Особливий інтерес становить округлий у плані майданчик діаметром близько 4,5 м, розташований між макро- та мікроскупченнями, та інтенсивно забарвлений каоліном в білий колір. На ньому зібрані також уламки вторинного каоліну, який, на думку В. Ф. Петруня, в суміші з жиром міг застосовуватись для пофарбування тіла людей. Інших знахідок на цій ділянці було відносно небагато. Поряд з уламками каоліну, тут були знайдені шматочки вохри та відколи перепалених кісток.

Залишки значного ритуального комплексу на поселенні Анетівка 2 є матеріалізованими фрагментами складних за змістом обрядово-театралізованих мисливських свят.

Наведемо лише одну з можливих реконструкцій обрядової церемонії. Голови зубрів, пофарбовані вохрою, були піднесені над землею на невеличких тичках або, швидше, на лопатках чи трубчастих кістках. А. Д. Столяр вважає, що в центрі пофарбованого вохрою кола, на підставках, височила пофарбована голова бізона, яка в процесі руйнування об'єкту впала в напрямку зливного водотоку. Не випадкові й знахідки лопаток та великих кісток поблизу пофарбованих черепів, хоча вони могли мати й інше функціональне призначення в церемоніальних діях. Білування туш бізонів здійснювалось на західній ділянці поселення, де в мікроскупченнях знайдені великі камені-ковадла, крем'яні сокири, білувальні ножі та інші знаряддя, необхідні для цієї процедури. На майданчику, забарвленому каоліном, імовірно, відбувалось пофарбування тіла учасників церемонії. До атрибутів церемонії, вірогідно, слід віднести зігнуті в профілі, сплюснені кістяні наконечники, знайдені поблизу пофарбованих черепів. Вони мало придатні для промислу, на що вказував також Дж. Фрізон. Поїдання туші бізона супроводжувалось подрібненням та збиранням його кісток з наступним скиданням їх уламків поблизу пофарбованих черепів²⁰. Це спричинило утворення великих скупчень кісток навколо піднесених над землею черепів бізона, з яких згодом під час руйнування поселення зливними водотоками утворилось потужне макроскупчення. Анетівка 2 могла бути центром обрядово-театралізованих свят для групи пізньопалеолітичних поселень долини р. Бакшали, де протягом 10 км знайдено понад 20 пізньопалеолітичних пам'яток, частина яких, імовірно, була синхронна нашому поселенню. Можлива інша інтерпретація описаних знахідок та інша реконструкція обрядової церемонії. В той же час сутність при всіх варіантах реконструкції одна. Ці церемонії, без сумніву, пов'язані з відбиттям в людській свідомості складної взаємодії людини та природи.

Природньо в цій ситуації запитати, чи є згадані залишки ритуальних церемоній лише відображенням культу бізона як об'єкта мисливської діяльності, якому віддавали перевагу, і тим самим суб'єкта промислової магії. Відповідь не може бути однозначною. Не виключено також інший варіант інтерпретації: залишки ритуальних церемоній на Анетівці 2 є відображенням складнішого світосприйняття давньої людини, пов'язаного з усвідомленням єдності людини і природи, у тому числі і в більш вузькому розумінні, за Ю. І. Семеновим, усвідомлення єдності людського колективу.

Нарешті, згадаймо знахідку черепа молодої жінки, який, за припущенням В. П. Алексеєва, давні аборигени Анетівки 2 недбало кинули в купу кісток бізона в безпосередній близькості від пофарбованих черепів. Ця знахідка завершує основну «триаду» розумової свідомості неантропа, яка формується (символи звіра, активних дій та жінок)²¹. Щоправда, в контексті обрядово-театралізованих свят аборигенів Анетівки 2 «символ жінки» проявився в негативному плані. На аналогічній пам'ятці, Амвросіївському кістковищі, він взагалі відсутній²². Невідомі жіночі фігурки або будь-які інші образи жінок на всіх досліджених палеолітичних пам'ятках степової зони. Наслідуючи концепцію А. Д. Столяра, пояснення «анетівської ситуації» можна знайти в багатолінійності гносеологічної теорії, яка дозволяла неантропу тлумачити своє походження як частини спорідненого колективу²³, усвідомлюючи це крізь символ звіра, а не жінку²⁴. Негативне ставлення до черепа жінки може

бути пов'язане з «патриархальними» стосунками, які формувалися в середовищі мисливців на бізона.

Святилище, пов'язане з культом бізона, вивчене також на території Амвросіївського кістковища²⁵.

З'явилась інформація про культовий об'єкт на поселенні Кам'яна Балка II. Він являє собою скупчення, інтенсивно пофарбованих червоною вохрою, розколотих кісток. Скупчення розміром 1,6×0,7 м і товщиною 20—25 см заповнює заглибину в суглинку²⁶.

У північній зоні до числа пам'яток культового призначення, імовірно належать місцезнаходження Семенівка в Барішівському р-ні Київської обл., досліджене Д. Я. Телегіним в 1985 р. Тут, в процесі розкопок досліджено два скупчення кісток, ізольованих від поселення. У складі скупчень відсортовані кістки мамонта і ведмедя. З останнім пов'язана знахідка граветоїдного вістря, що нагадує картину ритуального вбивства тварини в ході «ведмежого свята», добре вивченого етнографами.

Останніми роками поживавились спроби інтерпретації житлових споруд з кісток мамонтів як культових місць. Приводом для цього послужила така їх риса, як яскрава монументальність та парадоксальна насиченість кістками. Стимулює пошуки в цьому напрямку також оригінальна інтерпретація С. М. Бібіковим вторинного використання житла в Мізині після його ремонту як місця відправлення колективних культових дій.

Паралельно з цим з'являються все нові праці про культові об'єкти мешканців арктичної зони Росії — купи кісток тварин (білих ведмедів, північних оленів), або складні за конструкцією і більші за площею об'єкти типу «китової алеї».

Одночасно в роботах комплексних археологічних експедицій з вивчення палеолітичних поселень поширюється практика безпосередньої участі фахівців з науково-природничих галузей науки. В цьому зв'язку не можна залишити поза увагою сумніви, висловлені деякими з біологів щодо інтерпретації великих скупчень кісток мамонтів на палеолітичних поселеннях як залишків жител. Натомість пропонується розглядати їх як культові місця.

Приводом для таких висловлювань є, вже згадане в роботі, четверте велике скупчення кісток мамонтів на поселенні Межиріч, яке все ще досліджується. Воно, нагадаємо, відрізняється ритмічним та симетричним упорядкуванням кісток, що не пов'язано з конструктивними функціями житлової споруди. У зв'язку з цим, набуває особливого значення той факт, що споруда, з урахуванням положення великих бивнів, які знаходяться поруч, зорієнтована за сторонами світу.

Усі ці факти, природньо, орієнтують на те, щоб крім традиційного визначення цього об'єкту як житлової споруди, розглянути можливість його сакральних функцій, визначити його як культове місце. Такому визначенню на перший погляд не суперечить і та обставина, що на підлозі цих споруд та в їх заповненні зустрічаються залишки вогнищ та побутові предмети. Відомо, що на культових місцях типу капищ залишки вогнищ та побутові предмети є звичайним компонентом. Таким чином виявляється, що наявність у споруді з кісток мамонтів вогнищ, предметів побуту та мистецтва не є достатньою для визначення цієї споруди тільки в якості житла. Для такої його атрибуції, виявляється, необхідні додаткові аргументи, бо побутовий характер культурного шару, очевидний для археолога, для природознавця не є переконливим.

Ці додаткові аргументи можна знайти в аналізі структури плану культурного шару всієї пам'ятки. Поруч з основним скупченням кісток мамонтів постійно присутні ями з культурними рештками, скупчення кісток меншого об'єму, вогнища, місця для обробки каменю і кістки, білування здобичі і харчування. Все це разом, відбиваючи побутовий характер культурного шару, утворює господарсько-побутовий комплекс, в якому місцерозташування великих скупчень кісток відповідає розташуванню жител.

Наведені аргументи на користь житлового характеру залишків споруд з кісток мамонтів на пізньопалеолітичних поселеннях не виключають, а можливо навіть передбачають, їх використання для культових відправлень. У

синкретичному мисленні первісної людини побутові та релігійні аспекти його життя та світогляду не були чітко розмежовані. При цьому слід підкреслити допоміжний характер культового використання об'єктів, які розглядаються. Великі скупчення кісток мамонтів на поселеннях являють собою саме залишки житлових споруд з елементами побуту. Тому не можна виключати можливості ритуального призначення симетричного і ритмічного розташування кісток у споруді. Л. А. Яковлева звернула увагу на взаємозв'язок мотивів архітектурного орнаменту (малюнок викладення кісток у зовнішній обкладці житла) і гравіювання на скульптурах жінок. Спільними у них є кути-зигзаги і паралельні прямі лінії, що свідчать, на її думку, про відображення ідеї жінки як господині житла, а житло, з іншого боку, уявляється як «утробний» світ його мешканців.

Образ жінки — одна з провідних тем в палеолітичному мистецтві людини північної зони. Семантика жіночих зображень, їх функції, за даними етнографії та контексту археологічного культурного шару, визначаються як допоміжні при пологах, матері-охранительки, містилиця жіночого пращура, матері-прародительки, які керують душами родового колективу, посібниці родючості.

На особливу увагу заслуговує образ жінки-птаха, який знайшов відображення в мізинській скульптурі. Це — міфічна істота, яка пов'язує реальний та потойбічний світи.

Свідченням імовірних тотемічних уявлень є знахідки черепів тварин, які розміщуються на покрівлях жител. Наприклад, Мізинське житло з кісток мамонтів увінчує череп вовка²⁷.

З культами тварин і магічними обрядами в північній зоні може бути пов'язана частина симетричних груп кісток в обкладці жител. Такий висновок можна зробити з аналізу симетричної групи з нижніх щелеп мамонтів, про яку вже згадувалось. За визначенням Н. Л. Корнієць, масивна центральна щелепа, яка утворює центр групи, покладена підборіддям догори, належить самцю, в той час як решта щелеп належать самицям.

Навряд чи таке чітке сортування кісток за статевими ознаками може бути випадковим.

Культові місця, присвячені тваринам, на поселеннях у південній зоні та житла з елементами культу в північній є, як бачимо, місцями відправлення мисливських та інших обрядів. Ці обряди мають, перш за все, репродуктивну спрямованість: збільшення кількості людей і тварин як основи існування первісних колективів.

Частина обрядів здійснювалась під час ініціацій, пов'язаних з відзначенням переходу людини від молодшого віку до старшого, що принципово змінювало її соціальний статус. З ініціаціями, імовірно, пов'язані «різновікові» жіночі фігурки на півночі та чурінги Кам'яної Могили на півдні.

В обрядових культурах палеолітичної людини простежуються корені відомих чотирьох форм релігійних уявлень людини ранньопервісного суспільства та встановлюється зв'язок з ними: культ черепа і щелепи, який зароджується ще в ранньому палеоліті, — з фетишизмом, поховання — анімізмом, черепа на житлах — тотемізмом, культові дії — магією.

При цьому спостерігаються територіальні відміни в обрядовості давньої людини в різних регіонах України. У північній зоні це обряди, пов'язані переважно з образом жінки, у південній — з образом тварини (бізона).

Жіночі зображення часто розглядаються як свідцтво матриархальних стосунків в общинах палеолітичного часу. В той же час відомо, що в середовищі мисливців-збирачів соціальне лідерство належить, як правило, чоловікам. Виходячи з цього, розбіжності в образотворчому мистецтві і обрядових традиціях північної і південної зон України в палеолітичний час можна тлумачити не стільки як соціальні особливості з точки зору імовірних матриархальних відносин на півночі і патріархальних на півдні, скільки як відмінності світоглядні. У світогляді населення північних прильодовикових районів значну роль відігравав образ жінки, в той час як в південній зоні цей «світоглядний матриархат» практично не простежується.

Примітки

- ¹ Черныш Л. А. Древнейшие проявления искусства и религиозных представлений // Конференция. Религиозные представления в первобытном обществе.— М., 1987.— С. 78, 79; Филиппов А. К. Методологические проблемы изучения закономерностей возникновения палеолитического искусства // Закономерности развития палеолитических культур на территории Франции и Восточной Европы.— Л., 1988.— С. 35—39; Столяр А. Д. Проблема ашело-мустьерских корней верхнепалеолитической религии (археологический аспект) // Конференция. Реконструкция древних верований: источники, метод, цель.— Л., 1990.— С. 27—29.
- ² Шовкопляс И. Г. Мезинская стоянка. К истории Среднеднепровского бассейна в позднепалеолитическую эпоху.— К., 1965.— 328 с.
- ³ Черныш А. П. Эталонная многослойная стоянка Молодово V. Археология // Многослойная палеолитическая стоянка Молодово V. Люди каменного века и окружающая среда.— М., 1987.— С. 7—93.
- ⁴ Бибикова В. И. О происхождении мезинского палеолитического орнамента // СА.— 1965.— № 1.
- ⁵ Борисковский П. И. Несколько слов о мезинском орнаменте // Каменный век.— КСИА.— 1972.— Вып. 131.— С. 11—13.
- ⁶ Борисковский П. И. Палеолит Украины // МИА, 1953.— № 40; Филиппов А. К. О бивне из Кирилловской позднепалеолитической стоянки // Каменный век.— КСИА.— 1983.— Вып. 173.— С. 39—42; Яковлева Л. А. К изучению гравировки на бивне из Кирилловского позднепалеолитического поселения // Исследования социально-исторических проблем в археологии.— К., 1987.— С. 177—186.
- ⁷ Пидопличко И. Г. Позднепалеолитические жилища из костей мамонтов на Украине.— К., 1969.— 164 с.
- ⁸ Marshak A. Upper Palaeolithic symbol systems of the Russian Plain // Current Anthropology.— 1979.— Vol. 20.— № 2.— P. 271—295.
- ⁹ Даниленко В. М. Кам'яна Могила.— К., 1986.— 152 с.
- ¹⁰ Праслов Н. Д. Использование красок в палеолите // Проблемы палеолита Восточной Европы.— КСИА.— 1992.— Вып. 202.— С. 95—100.
- ¹¹ Нова пам'ятка первісного мистецтва // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 2.— К., 1959.— С. 40—53.
- ¹² Шовкопляс И. Г. Указ. соч.
- ¹³ Пидопличко И. Г. Межиричские жилища из костей мамонта.— К., 1976.— 240 с.
- ¹⁴ Бибииков С. Н. Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта.— К., 1981.— 108 с.
- ¹⁵ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— М., 1981.— С. 48.
- ¹⁶ Фролов Б. А. Числа в графике палеолита.— Новосибирск, 1974.— 234 с.
- ¹⁷ Окладников А. П. Утро искусства.— Л., 1967.— 136 с.
- ¹⁸ Ларичев В. Е. Мальтинская пластика — счетная календарно-астрономическая таблица древнекаменного века Сибири // Методологические проблемы археологии Сибири.— Новосибирск, 1988.— С. 184—225; Ларичев В. Е. Синодические обороты планет в календарных системах древнекаменного века Сибири (мальтинская культура) // Методы реконструкции в археологии.— Новосибирск, 1991.— С. 124—179.
- ¹⁹ Бадер О. Н. О возникновении арифметического счета в палеолите // Новое в археологии.— М., 1972.— С. 50—55; Фролов Б. А. К интерпретации мезинского геометрического орнамента // Памятники древнейшей истории Евразии.— М., 1975.— С. 50—55.
- ²⁰ Фрэнгер Дж. Дж. Золотая ветвь.— М., 1980.— 831 с.
- ²¹ Столяр А. Д. Происхождение изобразительного искусства.— М., 1985.— 299 с.
- ²² Борисковский П. И. Палеолит Украины // МИА.— 1953.— № 40.
- ²³ Столяр А. Д. Опыт археологической интерпретации «матриархата» верхнего палеолита (гносеологические корни древнейшего культа «женского божества») // Материалы конференции: Религиозные представления в первобытном обществе.— М., 1987.— С. 69—73.
- ²⁴ Семенов Ю. И. Как возникло человечество.— М., 1966.— 576 с.
- ²⁵ Борисковский П. И. Указ. соч.; Леонова Н. Б., Миньков Е. В. К вопросу об интерпретации

Амвросиевского костяка — уникального памятника позднего палеолита Приазовья // Проблемы интерпретации археологических источников. — Орджоникидзе, 1987. — С. 34—50.

²⁶ Миньков Е. В. Новые сведения о позднепалеолитических культовых местах (по материалам раскопок стоянки Каменная Могила II) // Материалы конф.: Реконструкция древних верований: источники, методы, цель. — Л., 1990. — С. 25, 26.

²⁷ Шовкопляс И. Г. Указ. соч.

М. И. Гладких, В. Н. Станко

ИСКУССТВО И МИРОВОЗЗРЕНИЕ ПОЗДНЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКОГО ЧЕЛОВЕКА

Творчество людей палеолитического времени имеет много форм. Оно объединяет изобразительное искусство (скульптура, гравировка, живопись), музыку, пение, танец, пантомиму. В контексте искусства палеолитического человека можно рассматривать и зарождающуюся архитектуру с симметрической и ритмической укладкой строительных деталей и пространственной ориентировкой сооружений. О сложности мировоззрения палеолитического человека свидетельствует знание календарей.

Культовые участки, посвященные животным, на поселениях южной зоны Украины и жилища с элементами культа в северной являются местами совершения охотничьих и других обрядов. В обрядовых культах палеолитического человека прослеживаются корни известных четырех форм религиозных представлений человека раннепервобытного общества и устанавливается связь с ними: культ черепа и челюсти, зарождающийся еще в раннем палеолите, — с фетишизмом, погребения — анимизмом, черепа на жилищах — тотемизмом, культовые действия — магией. При этом наблюдаются территориальные отличия в обрядности древнего человека в разных регионах Украины. В северной зоне это обряды, связанные преимущественно с образом женщины, в южной — с обрядом животного (бизона). Таким образом обозначаются два варианта мировоззрения древнего человека: «матриархальный» и «патриархальный».

М. I. Gladkikh, V. N. Stanko

THE ARTS AND A WORLD-OUTLOOK OF A MAN IN THE LATE PALEOLITHIC PERIOD (by the materials of Ukraine)

A human creation of the Late Paleolithic period has a great variety of forms. It integrates the fine arts (sculpture, engraving, painting), music, singing, dancing, pantomime. In context of the Paleolithic arts an arising architecture with the symmetrical and rhythmic packing of structural elements, with certain spatial orientation of buildings, may be considered too. The knowledge of calendars evidences on a complexity of the world-outlook of the Paleolithic human being.

Cult plots, devoted to animals, of the settlements in the Southern Area of Ukraine, and dwellings with cult elements in the Northern Area, are the places for accomplishment of hunting and other types of rites. The roots of four well-known forms of religious conceptions of the early primitive human society are traced in ritual cults of the Paleolithic people and connection between them is set up. It is the following: the skull and jaw-bone cult, which arose as far back as in the Early Paleolithic period, appear to be connected with fetishism, that of burials — with animism, that of skull on a dwelling — with totemism, religious acts — with a magic. In so doing, the territorial differences of ancient man rites are observed. In the Northern Area there are the ceremonies, related in the main with a woman figure, but in the Southern one — with animal (bison) rite. Thus, two types of ancient human world-outlook are stood for: «matriarchal» and «patriarchal».